मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषदेचे ३३ वे अधिवेशन
दिनांक ५ व ६ फेब्रुवारी २०१६

अमोलक अर्थक्रांती

श्रीमती शांताबाई कांतीलाल गांधी कला, अमोलक विज्ञान व
पन्नालाल हिरालाल गांधी वाणिज्य महाविद्यालय
कडा ता.आष्टी जि.बीड

चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद ९८२२८७५२१९

अनुक्रमणिका

❖ जीने तिरोल यांच्या व्यावसायिक नियमन सिध्दांत : एक विश्लेषण /०१
डॉ. दिनकर टकले

❖ अल्पाधिकारी बाजारपेठेत कुर्नोटचे प्रतिमान /०६
प्रा. डॉ. किशन सत्ताजी बाभुळगावकर

❖ बाजार शक्तीचे नियमन / १०
वसंत नथ्थू हिस्सल

❖ "THE CONSTITUTIONALLY DEPRIVED REGIONS INMAHARASTRA: TOWARDS IRRIGATION PROJECTS" / 14
Dr. ASHOK PAWAR, Dr. SUNITA RATHOD (PAWAR)

❖ महाराष्ट्रातील सिंचनाचा विभागीय असमतोल : कारणे, परिणाम व उपाय /२०
डॉ. जी. बी. गांवडे, पी. आर. दिसागज

❖ जलसिंचनाच्या असमतोलाची कारणे वं उपाय /२७
प्रा. डॉ. शिवाजी भ. यादव,
सौ. दीपाली वि. कुलकर्णी

❖ महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचन स्थिती /३१
डॉ. चक्रधर पं. गायकवाड

❖ जलसिंचनाच्या समस्या व उपया /३५
प्रा. एन. के. कानवटे

❖ मराठवाड्यातील जलसिंचनाचा अनुशेष / ४१
प्रा. डॉ.एन. एन. मुंढे

❖ महाराष्ट राज्यातील सिंचन व्यवस्था /४६
प्रा. संजय आनंदा डापके

❖ जल संपदा व जलप्रदुषण : एक अभ्यास /५१
प्रा. श्रीमंत कावळे

❖ महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा असमतोल / ५७
डॉ. अशोक टिपरस

❖ महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा असमतोल / ६५
डॉ. आर. एम. भालेराव
नानासाहेब भाऊसाहेब दाभाडे

❖ महाराष्ट्रातील जलसिंचन : एक अभ्यास /७१
विलास देवचंद उमरे

❖ महाराष्ट्रातील जलसिंचन आणि कृषी /७६
सहा. प्रा. एन. एन. डेगाम

❖ असमतोल व त्यावर उपाययोजना /८०
प्रा. बालाजी आनंदराव साबळे

❖ महाराष्ट्रातील सिंचन विकासाची सद्य:स्थिती: एक दृष्टीक्षेप /८४
डॉ. टी. एल. बारबोले, आत्माराम मुळीक

❖ महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापणाची दशा व दिशा /८९
प्रा. डॉ. अर्जुन मोर

❖ महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा असमतोल: वास्तव आणि अपेक्षा /९३
डॉ. दीपक एम. भारती, मेघराज जनार्धन मोरे

❖ महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा अनुशेष /९९
डॉ. बोनर रेणुकादास यशवंतराव
डॉ. ए. टी. तवार

❖ महाराष्ट्रातील जलसिंचन : एक आढावा /१०४
प्रा. शरद मोहनराव वाघमार

❖ Intensity of Irrigation in Osmanabad District / 108
P. R. Baravkar

❖ मराठवाड्यातील पाण्याचे नियोजन आणि सिंचनाचा विकास /११२
प्रा. डॉ. रेणुका द. बडवणे (भावसार)

❖ मराठवाड्यातील जलसिंचनाची स्थिती व समस्या /११६
डॉ. आर. आर. सोलंकर, प्रा. डी. पी. बिराजदार

❖ हवामान बदलाचे भारतीय कृषी क्षेत्रावरील संशोधनात्मक आणि /१२२

३२

महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा असमतोल

डॉ. अशोक टिपरसे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
देगलूर महाविद्यालय देगलूर, ता.देगलूर जि.नांदेड

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्य हे देशातील प्रगत राज्यापैकी एक राज्य आहे. राजामध्ये अजूनही शेतीचे प्रावल्य जास्त आहे. राज्याच्या स्थूल उत्पादनामध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा १३.५% वाटा असला तरी त्यामध्ये शेती क्षेत्राचे जवळपास १२ % हिस्सा आहे. महाराष्ट्रात ३६ जिल्हे असून सहा विभाग आहेत. महाराष्ट्रातील ४५.२ % लोकसंख्या शहरात राहते. कृषि क्षेत्र हा आर्थिक विकासातील महत्वाचा भाग आहे. ५५.४४ लोकसख्या शेतीवर आधारीत आहे. महाराष्ट्रात जमीनीचे वर्गीकरण केल्यास राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३.८ लाख चौ.किमी. असून त्यापैकी निव्वळ कृषि खालील जमीन १.७७ लाख चौ.कि.मी. म्हणजे ५७.५०५% होत १७.३ % जलसिंचनाखाली दिसून येते. महाराष्ट्रात ८२.७ % ऐवढे शेती खालील क्षेत्र प्रत्यक्षात पावसावर अवलंबून आहे. फक्त १/३ क्षेत्र पर्जन्य छायेखालील क्षंत्र आहे. मात्र त्याचे वितरण राज्याच्या विभागात विषम प्रमाणात आढळते. कोकण, मुंबई, नाशिक, व पश्चिम महाराष्ट्राच्या काही भागात पर्जन्यमान सरासरीपेक्षा अधिकतर मराठवाडा विदर्भ अमरावती येते सरसरीपेक्षा कमी आहेत. राज्यात मान्सुनचा पाऊस हा अविचलित व अनिश्चित स्वरुपाचा दिसून येतो. महराष्ट्राची निर्मिती दि. १ मे १९६० रोजी झाली. पंचवार्षिक योजना १९५१ पासून सुरु झाली. मराठवाडयात सन १९५४ पर्यत काणतेही नाव घेण्यासारखे सिंचन काम पुर्ण झाले नव्हते सन १९६० मध्ये तत्कालीन पाटबंधारे खात्याचे मंत्री व अर्थतंज्ञ स.गो.बर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली भविष्यकालीन सिंचनाची दिशा व धोरण आखण्यासाठी महाराष्ट्र सिंचन आयोग नेमण्यात आला. यानंतर सिंचना विकासाबाबत सुधारणा करण्याकरिता सन १९७३ मध्ये अवर्षण प्रवण क्षेत्रासाठी सत्यशोधन समिती, सन १९७९ मध्ये आठमाही पाणी वापर समिती व सन १९८१ मध्ये सुरेश जैन यांच्या अध्यक्षतेखाली सिंचन व्यवस्थापनाबाबत उच्चधिकार समिती नेमण्यात आली.

प्रस्तुत अभ्यासाची उद्दिष्टे : (Objective of the Research)

१) महाराष्ट्रातील जलसिंचनाच्या अभ्यास करणे.

२) राज्यातील जलसिचंनाच्या विभागनिहाय प्रवृत्तीचा आढावा घेणे.

३) महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय सिंचन क्षेत्रातील अनुशेषाची प्रवृत्तीचा आढावा घेणे.

३२२

अभ्यासाची गृहिते : (Hypothesis of the Study) :

१) जलसिंचन आर्थिक विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावते.

२) राज्यातील जलसिंचनाचा विकास असमतोल आहे.

३) राज्यात प्रादेशिक असमतोल आणि अनुशेषाचा सर्वात मोठा भाग सिंचन क्षेत्राचा आहे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :

१) प्रस्तुत शोध निबंधासाठी व्दितीय सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. व्दितीय स्त्रोतावर माहिती व आकडेवारी ही विविध संदर्भग्रंथ नियतकालिके, आर्थिक सर्वेक्षण, शासकिय अहवाल, महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाचे अहवाल तसेच विषयाशी संबधीत प्रकाशित साहित्य व शोधनिबंधाचा आधार घेतला आहे.संबधित प्रकाशित साहित्य व शोध निबंधाचा महाराष्ट्रातील सर्व विभागात जलसिंचन सुविधेच्या विकासात विषमता दिसून येते. आणि त्यामुळे त्याला विभागाचा जलसिंचनाचा विकास कमी अधिक प्रमाणात झालेला दिसून येते.प्रादेशिक असमतोलामधील सर्व सुविधाचा ऊहापोह केलेला नाही. तो पुढील अभ्यासाचा विषय राहील.

२) सदर अभ्यासात राष्ट्रीय पातळीवरील असमतोलावर भर न देता प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा प्रादेशिक असमतोलाचा ताज्या परिस्थितीवर लक्ष दिलेले आहे.प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्रातील गेल्या ५५ वर्षातील जलसिंचनाच्या सुविधाच्या प्रगतीचा त्यातील असमतोलाचा अभ्यास खालील मुद्यांच्या अनुषंगाने करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अ) महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचे महत्व

ब) महाराष्ट्रातील जलसिंचन सुविधा

क) महाराष्ट्रतील जलसिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल

ड) महाराष्ट्रतील जलसिंचनाचा अनुशेष

उपरोक्त चारही अतिशय महत्वाच्या आर्थिक पायाभुत सुविधाचा अभ्यास, त्यामध्ये निर्माण झालेले प्रश्न, समस्या, सद्य:स्थिती व भविष्यकाळ या सर्व बाबीची चर्चा या लेखात आहे.

अभ्यासाचे महत्व :

१ मे १९६० रोजी स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन महाराष्ट्राला वेगळी व्याप्ती व अस्तित्व प्राप्त झाले. भारतीय संघ राज्यातील एक महत्वाचे घटक राज्य म्हणून महाराष्ट्राची नव्याने ओळख संपूर्ण देशाला याच दिवशी झाली. १ मे २०१५ रोजी स्वतंत्र महाराद्राच्या निर्मितीला ५५ वर्ष पुर्ण झाली. असून सदर ५५ वर्षात महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा प्रादेशिक असमतोलाचा अभ्यास करणे अतिशय उद्‌बोधक ठरेल. प्रस्तुत अभ्यासामुळे मागील ५५ वर्षात महाराष्ट्राने जलसिंचनाच्या विकासात कशी प्रगती केलेली आहे. तसेच कोणकोणत्या विभागात जलसिंचनाच्या सुविधाच्या विकसाचा वेग कमी आहे. कोणत्या विभागाला सुविधाची निर्मिती अधिक जलद गतीने करणे गरजेचे आहे. जेणेकरुन महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल कमी करुन भविष्यकालीन विकासाची व प्रगतीची दिशा ठरविणे सोपे जाईल व सद्य:थितीतील या संदर्भातील प्रश्न व त्यावरील उपाय योजना यासारख्या बाबीचा अधिक सुलभतेने उलगडा होईल.

323

अभ्यासाच्या मर्यादा : (Limitation of Study)

सदर अभ्यास हा प्रामुख्याने खालील मर्यादांच्या अधिन राहून करण्यात आला आहे.

१) महाराष्ट्रातील आर्थिक सुधारणामधील फक्त जलसिंचनातील असमतोलाचा अभ्यास प्रस्तुत लेखात केलेला आहे.

१.२ जलसिंचनाचे महत्व :

शेती क्षेत्र हे पाणी पुरवठयावर अवलंबून आहे. कृषी क्षेत्राच्या आधुनिकीकरणासाठी पाण्याची उपलब्धता व त्याची खात्रीशीर वेळेवर पाणी पुरवठा ही बाबत अत्यंत महत्वाची आहे. भारतासारख्या देशात ज्या ठिकाणी वार्षिक पावसाचे प्रमाण कमी आणि निश्चित आहे, त्या ठिकाणी कृषी जलसिंचनाचा विकास हा दुष्काळ समस्या सोडविण्यासाठी चांगला उपाय आहे. अलीकडच्या काळात सुध्दा अवर्षणाचा परिणाम कृषी क्षेत्राच्या वाढीला घातक आहे. त्यासाठी कृषी क्षेत्राला बारमाही जलसिंचन ही पध्दत फायद्याची असून यामुळे शेती उत्पादन वाढवता येईल. जलसिंचन ज्या ठिकाणी चांगले आहे, त्या ठिकाणी रासायनिक खते, कृत्रिम बियाणे आणि इतर शास्त्रशुध्द पध्दतींचा वापर करणे शक्य ठरते. त्यामुळे उत्पान वाढून उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविता येते.

जलसिंचन करताना नद्यांचे व प्रकल्पाचे उद्देश वेगवेगळे आहेत.त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याची सोय होत. याच बरोबर जलवाहतूक, विद्युतनिर्मितीची सोय त्याच बरोबर तलसिंचनामुळे औद्योगिकरणाला चालना मिळते. थोडक्यात शहरी व ग्रामीण भ्झागातील लोकांच्या पाण्याचे प्रश्न सोडवले जातात. जलसिंचनाचे प्रकल्पामुळे पूर नियंत्रण करता येते. त्यामुळे जिवित हानी व वित्त हानी टाळता येते. जलसिंचनाचा विकास आर्थिकदृष्टया ग्रामीण भाग सुधारण्यास मदत करतो. त्यामुळे शहरी आणि ग्रामीण भागात आर्थिक समानता निर्माण होते. जलसिंचनाच्या अधिक वापराने कमी जमिनीतून जास्त उत्पादन घेता येते. त्यामुळे उत्पादन वाढून जनावरांची शेतीसाठी पैदास करता येते. वरील सर्व घटकांवरुन देशातील जलसिंचन देशाच्या आर्थिक विकासात खूप महत्वाचा भाग ठरला आहे. म्हणून जलसिंचन सोयीत वाढ केली पाहिजे.

महाराष्ट्रातील जलसिंचन क्षेत्राची विभागानिहाय प्रवृत्ती :

महाराष्ट्रात सन १९६०-६१ पासून जलसिंचन क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत आहे. ही बाब जरी खरी असली तरी राज्यातील कोकण, नाशिक,पुणे, कोल्हापूर, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर विभागाची जलसिंचन क्षेत्राची सन १९६०-६१ ते २०१३-२०१४ या कालखंडातील स्थिती भिन्न भिन्न स्वरुपाची आढळून येते. राज्याच्या प्रादेशिक असमतोलामुळे या विभागाच्या जलसिंचनाच्या क्षेत्रात त्यानुसार प्रवृत्ती आढळते. याचाच अर्थ महाराष्ट्रात गेलया ५०-५५ वर्षात जलसिंचन क्षेत्राची प्रगती सर्व विभागात समान आढळून येत नाही. विशेषत: कोकण, अमरावती या विभागात सन १९६०-६१ ते २०११-२०१२ या कालखंडात जलसिंचन क्षेत्रात झालेली वाढ ही इतर विभागाच्या तुलनेने कमी आढळते शिवाय विविध जलसिंचन स्त्रोतानुसार भुपृष्टावरील विहिरीव्दारे जलसिंचन इत्यादी जलसिंचन क्षेत्राचे प्रमाण भिन्न आढळते. ते पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आले आहे.

324

तक्ता क्रं. १ राज्यातील विभागनिहाय प्रकल्पाच्या कालव्यावरील सिंचित क्षेत्र :

(जून २००१-०२ ते जून २०१०-११) (क्षेत्र लक्ष हेक्टर)

अ.क्र.	वर्ष	विभागनिहाय सिंचित क्षेत्र						महाराष्ट्र राज्य
		कोकण	नाशिक	पुणे	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	2001-02	0.15 (1.20)	1.68 (13.44)	5.70 (45.60)	1.31 (10.48)	0.84 (6.72)	2.82 (22.56)	12.50 (100%)
2	2002-03	0.15	1.86	5.96	1.22	1.14	2.85	13.18
3	2003-04	0.15	2.01	5.21	1.09	0.89	3.09	13.18
4	2004-05	0.16	2.18	6.64	1.14	0.32	2.15	12.59
5	2005-06	0.17	2.49	6.8	2.72	0.82	3.17	16.17
6	2006-07	0.22	2.34	8.68	2.79	1.14	3.18	18.38
7	2007-08	0.21	2.53	9.1	2.82	1.12	3.19	18.97
8	2008-09	0.19	2.22	9.72	2.99	0.61	2.53	1825
9	2009-10	0.16	2.26	9.59	1.27	1.51	2.76	16.46
10	2010-11	0.11 (0.06)	2.13 (11.57)	9.00 (48.89)	2.76 (14.19)	1.24 (6.73)	3.17 (17.22)	18.41 (100%)

(Sourece) : District wise Agricultural Database for Maharashtra Economoic and Political, weekly, REsearch Foundation, Mumbai and Edpartment of Agricultural Government of Maharashtra.

वरील तक्त्याचे अवलोकन केले असता राज्यातील एकूण सिंचित क्षेत्रापैकी जवळपास निम्मे सिंचित क्षेत्र सरासरी ४८ टक्के एकटया पुणे विभागात येते. तर कोकण आणि अमरावती विभागातील सिंचित क्षेत्र साधारण आहे.

महाराष्ट्रातील जलसिंचनांची प्रवृत्ती :

महाराष्ट्रात विविधप्रदेशात जलनियोजनाचा विचार करताना प्रथमत: महाराष्ट्र जलसिंचनाच्या सोईंचा विचार करता येईल. महाराष्ट्रात ज्या काही सुविधा आहेत त्यामध्ये १९६०-६१ ते २०१३-२०१४ हया काळात जे जलनियोजन केले होते त्याची माहिती खालील तक्ता क्रमांक १ मध्ये स्पष्ट् करता येईल

तक्ता क्रं. 1

महाराष्ट्रातील जलसिंचन नियोजन आणि शेतीविकास (000 हेक्टरी)

अ. क्र.	वर्ष	सिंचनाची साधने विहिरी व कूपनलिका	इतर साधने धरणे, तलाव, पाटबंधारे प्रकल्प	एकूण सिंचना खालील क्षेत्र (हेक्टर)	पिका खालील एकूण क्षेत्र (हेक्टर)	पिका खालील क्षेत्राशी सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण (%)
1	1960-61	595	477	1220	18823	6.48
2	1970-71	768	579	1570	18737	8.38
3	1980-81	1055	780	2415	19642	12.3
4	1990-91	1672	999	3319	21859	15.18
5	1995-96	1870	1010	3550	21504	16.51
6	2000-01	2262	987	3852	21619	17.82
7	2003-04	1914	1030	3636	22190	16.39
8	2013-14	2151	1160	4037	22655	17.9

महाराष्ट्रामध्ये प्रामुख्याने जलसिंचनाचे दोन मार्ग आहेत. एक म्हणजे विहिरी आणि दुसरा म्हणजे पाटबंधारे ज्या जलसिंचन प्रकल्प तक्ता २ मधील माहितीवरून स्पष्ट होते. १९६०-६१ मध्ये एकुण जलसिंचन क्षेत्राची कालावधील एकुण क्षेत्राशी टक्केवारी फक्त ६.४८ होती. १९८०-८१ या वर्षी हे प्रमाण १२.३० % होते. म्हणजे १९६०-६१ च्या तुलनेत सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण १९८०-८१ मध्ये जवळपास दुप्पट झाले आहे. १९६०-६१ मध्ये महाराष्ट्रातील विहीरीची संख्या १२२०/- होती. आणि विहीरीखालील सिंचन क्षेत्र ५३५/- हेक्टरी एवढे होते. याच कालावधीत पाटबंधारे व इतर साधनाव्दारे पाण्याने भिजणाऱ्या शेतीचे क्षेत्र ४७७ हेक्टर्स एवढे होते. म्हणजे १९६० च्या कालावधीत पाटबंधारे पेक्षा विहिरी खालील जलसिंचनाचे प्रमाण अधिक होते.

महाराष्ट्रात १९८०-८१ मध्ये ८२६ विहीरी होत्या आणि विहिरीखालील जलसिंचनाचे क्षेत्र १०५५ हेक्टर्स याच कालातील पाटबंधारे प्रकल्पाच्या सहाय्याने सिंचित -क्षेत्र ७८० हेक्टर्स एवढे होते. २०१३-२०१४ मध्ये महाराष्ट्रातील एकुण सिंचनाखालील क्षेत्र ४०३७ हेक्टर्स एवढे होते. यापैकी विहिरीच्या पाण्याखालील क्षेत्र २१५१ हजार हेक्टर्स म्हणजे जवळपास ५३% होते. याच कालावधीत पाटबंधारे प्रकल्पाखालील सिंचित क्षेत्र ११६०हेक्टर्स इतके होते. महाराष्ट्र सरकारने २००६ अखेर पाटबंधारे प्रकल्पाच्या सिंचन क्षमतेत वाढ करुन ती ५२१० हेक्टर्स एवढी केली आहे.

सिंचन क्षेत्रातील एकूण शिल्लक अनुशेष :

१ एप्रिल २००७ रोजी सिंचन क्षेत्रातील एकूण शिल्लक अनुशेषाचे १९९४ साली असलेल्या अनुशेषाशी तुलना केली असता असे दिसून येते की, ४३.३८ टक्केइतका अनुशेष दूर करण्यात शासनाला यश आले आहे. परंतु ५६.६२ टक्के इतका अनुशेष शिल्लक होता. तसेच याबाबत प्रदेशनिहाय वाटयाचा विचार केला असता विदर्भ प्रदेशाचा सर्वाधिक वाटा हा ७७.६० टक्के, तर मराठवाडा प्रदेशाचा वाटा हा २२.४० टक्के तर उर्वरित महाराष्ट्र प्रदेशाचा अनुशेष पुर्णतः निर्मुलीत झाला असून येते सिंचन क्षेत्रातील शिल्लक अनुशेष हा फक्त विदर्भ आणि मराठवाडा हा प्रदेशातीलच आहे.

तक्ता क्र. : ३

१९९४ ते २००७ या दरम्यानचे महाराष्ट्रातील प्रदेशिनिहाय फक्त सिंचन क्षेत्रातील प्रादेशिक अनुशेषाची प्रवृत्ती (संख्या कोटी रुपयामध्ये)

अ. क्र.	प्रदेश	अनुशेष व निर्देशांक समितीने काढलेला निर्धारित अनुशेष 1994	1 एप्रिल 2002 पर्यंतचा शिल्लक अनुशेष	1 एप्रिल 2007 पर्यंतचा शिल्लक अनुशेष	1994 च्या अनुशेषाशी शे.प्रमाण
1	2	3	4	5	6
1	विदर्भ	4083	3422.11	2496.94	-61.15
		(55.04)	(62.20)	(77.60)	
2	मराठवाडा	2401	1821.06	720.64	-30.01
		(32.37)	(33.10)	(22.40)	
3	उर्वरित महाराष्ट्र	934	258.5		
		(12.59)	(4.70)	(0.00)	
	एकूण	7418.00	5501.67	3217.58	(43.38)
		(100.00)	(100.00)	(100.00)	

आधार : महाराष्ट्र शासन महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलावरील सत्यशोधन समिती अहवाल,

326

नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, एप्रिल १९८४ पान क्र. ५ यावरुन आपणास असे लक्षात येते [illegible] मागास भागाची अर्थव्यवस्था ही कृषीवर आधारित असून तिच्या विकासाकरिता सिंचन विकास [illegible] अपरिहार्य असूनही या गंभीर बाबीकडे शासनाचे विशेष असे लक्ष नाही असे घडत राहिल्यास मागास भ[illegible]ाच विकासातील असमतोल हा कायम वाढतच राहील हे शासन कर्त्यांनी लक्षात घ्यावे.

५. सिंचन विकासासाठी असमान निधीचे वितरण :

राज्यातील पाचही सिंचन विकास महामंडळाला शासनाकडून मिळालेले अंशदान व रोखे उभार[illegible] प्राप्त झालेला निधी खालीलप्रमाणे आहे.

तक्ता क्रं. ४

अ. क्र.	सिंचन विकास महामंडळ	वर्ष	एकुण प्राप्त निधी (रुपये कोटी)	एकुण खर्च (एकुण खर्च)
1	2	3	4	5
1	कृष्णा खोरे सिंचन विकास महामंडळ	1998-99 ते 2000-2001	6928.11 (53.66)	6444
2	तापी खोरे विंचन विकास महामंडळ	1998-99 ते 2000-2001	1188.40 (9.20)	906.4
3	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ	1998-99 ते 2000-2001	681.34(5.28)	404.[illegible]
	उर्वरित महाराष्ट्रातील सिंचन महामंडळ	-	8797.85(68.14)	7746.[illegible]
4	सिदर्भ सिंचन विकास महामंडळ	1998-99 ते 2000-2001	19.03.93(14.75)	1623.[illegible]
5	गोदावरी -मराठवाडा सिंचन विकास महामंड	1998-99 ते 2000-2001	2208.87(17.11)	1620.6[illegible]
	एकुण		12910.65	11001.38

कृष्णा खोरे सिंचन विकास महामंडळाला वर्ष-२००१ अखेपर्यंत तीन वर्षात मिळालेला एकूण नि[illegible] गोदावरी -मराठवाडा सिंचन महामंडळाला मिळालेल्या एकूण निधीच्या ३.१४ पट आहे. एकंदर उर्वरि[illegible] महाराष्ट्रातील तिनही सिंचन विकास महामंडळाला मिळालेल्या निधीच्या ४.४४ पट आहे. सर्व सिंच[illegible] महामंडळांना प्राप्त झालेलया आतापर्यंतच्या एकूण निधीच्या ६८.१४ टक्के निधी उर्वरित महाराट्राला प्रा[illegible] झाला. याऊल्ट फक्त १७.११ टक्केच निधी मराठवाडयाला मिळाला आहे. सिंचन क्षेत्रासाठी प्रादेशि[illegible]

327

विभागानिहाय निधीचे विषम वाटप दिसून येते.

६. **महाराष्ट्र राज्यातील प्रादेशिक असमतोल वाढीची प्रमुख कारणे :**

महाराष्ट्र राज्यातील प्रादेशिक असमतोलाचा अभ्यास केला असता, असमतोल, वाढीस खालील बाबी जबाबदार असल्याच्या दिसून येतात.

१. वार्षिक नियोजन नियतव्ययामध्ये अनुशेष योजनांसाठीच्या निधीचे प्रमाण आयत कमी असून याउलट गैर - अनुशेष निधीचे पमाण अधिक असल्यामुळे नवीन अनुशेष तयार होत आहे.

२. वार्षिक योजनेतील मोठा हिस्सा विकसित भागामध्ये खर्च केला जात असल्यामुळे मागास प्रदेश अधिका मागास तर विकसित प्रदेश अधिका विकसित होऊन मागास प्रदेशाचा अनुशेष वाढत जाऊन प्रादेशिक असमतोलाचा प्रश्न अधिकच गंभीर बनत चालला आहे.

३. अनुशेष निर्मुलनाखालील कामाची धिम्या गतीने अंमलबजावणी होत असल्यामुळे संबंधित योजनेच्या मुल्यामध्ये वाढ होऊन खर्च वाढतो. या वाढीव खर्चाच्या अतिरिक्त तरतुदीच्या अभावी योजना रखडल्या जातात आणि पुन्हा नव्याने अनुशेष निर्मुलीत होत असल्याचे दिसून येते.

४. राज्यातील विभागा-विभागातील विकासाचा असमतोल निर्माण होऊन अनुशेष निर्माण होण्याला मुख्यत्वेकरुन राज्यस्तरीय निधीचे असमान वाटप कारणीभूत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

१) महाराष्ट्रातील विभागातंर्गत जलसिंचनाच्या विकासात मोठया प्रमाणात तफावत आढळते

२) महाराष्ट्रातील पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भ व मरठवाडा जलसिंचनात मागे दिसतात.

३) विदर्भ व मराठवाडा जलसिंचनात मागासलेले आढळून येतात.

शिफारशी :

१) महाराष्ट्रात जलसिंचनाच्या समतोल विकासासाठी शासनाने मोठया प्रमाणात गुंतवणूक करावी

२) महाराष्ट्रातील विदर्भ व मराठवाडयातील सिंचन क्षमता वाढविण्यासाठी प्रभावी अमलबजावणीची गरज

३) महाराष्ट्रातील सर्व नद्याची अंतर्गत जोडणी करुन टंचाईग्रस्त गावात जास्त पाणी वळवावे

४) राज्यातील जलसिंचनाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी लोकसहभाग वाढविणे गरजेचे

१) पिकाखालील एकूण खेत्राच्या वाढीच्या तुलनेत सिंचनाखालील क्षेत्र अधिक वाढत आहे.

२) एकूण सिंचनक्षेत्राचे प्रमाण कमी आहे.

३) सिंचन विहिरीचा वापर अधिक कार्यक्षमतेने होत आहे.

४) सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण सर्व प्रकारचे उपाय वापरुन वाढविण्याची गरज आहे.

५) त्यसाठी सिंचन भांडवल गुंतवणूकीचे प्रमाण लक्षणीय वाढविणे आवश्यक आहे.

६) त्यासाठी नविन प्रकल्प, जुन्या प्रकल्पाची देखरेख व उपलब्ध सिंचन क्षमतेने अधिक क्षेत्राला लाभ पोचविण्यासाठी ठिंबक सिंचन फवारे सिंचन यांचा वाढता वापर आवश्यक

आहे.

७) सिंचन क्षमता वाढविताना प्रादेशिक असमतोल कमी करण्याचा दृष्टिकोन महत्वाचा आहे.

संदर्भ सुची :

ग्रंथ :

१) Hemalata Rao; Regional Disparites and Development in India (Ashish Publishing House, New Delhi. १९८४.)

२) नितीन गडकरी : सिंचन अनुशेषाचा संघर्ष, संपादक : प्रकाश देशपांडे, आस्वाद प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती (२००३) पान क्रं. २३४-२३५

३) मराठवाडा वैधारिक विकास मंडळ : वार्षिक अहवाल २००८-२००९ औरंगाबाद, महाराष्ट्र राज्य.

५) जाधव तुकाराम - महाराष्ट्र वार्षिकी २०१४ द युनिक अकॅडमी, पुणे.

६) दत्त ॲन्ड सुंदरम - इंडियन इकॉनॉमी विविध आवृत्या एस. चॉंद ॲण्ड कंपनी, नू दिल्ली.

७) गायकवाड बी आर (२०१२) महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकास : एक चिंतन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

८) स्मरणिका मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषदेचे ३० वे वार्षिक अधिवेशन दि.८ व ९ फेब्रुवारी २०१३

९) महाराष्ट्रातील आधारमृत संरचना आणि विकास सपा डॉ.म्हेत्रे - जोतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

नियतकालिकातील लेख :

१) महाराष्ट्र सिंचन विकास - त्रैमासिक जाने-फेबु व मार्च २००६
पाटबंधारे संशोधन व विकास संचनालय पुणे - ५

२) महाराष्ट्र सिंचन विशेषांक - अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक
जुलै ते सप्टेंबर १९९७ व अर्थसंवाद, विविध खंड, अंक

शासकीय अहवाल :

१) महाराष्ट्र शासन : आर्थिक शासन- आर्थिक सर्वेक्षण - २०१३-१४ ते २०१४-२०१५

२) महाराष्ट्र शासन : मानव विकास अहवाल, २००२ ते २०१२

३) महाराष्ट्र शासन : महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोग अहवाल खंड - १ जून १९९९

संकेत स्थळ:

१) w.w.w. Mahades. gov. in

२) w.w.w.mdiastate.com

329